

SHARQ ALLOMALARI ASARLARIDA IRODAVIY SIFATLAR TALQINI**Qobilova Mohinur Abduvafo qizi***Nizomiy nomidagi TDPU**Amaliy psixologiya yoʻnalishi 3-kurs talabasi**Ilmiy rahbar:***Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna**

Sharq allomalarining ilmiy merosida shaxs shakllanishi, unga taʼlim-tarbiya berish, shuningdek, shaxs tomonidan xulq-atvor meʼyorlarining oʻzlashtirilishi masalalari borasida qimmatli fikr-mulohazalarni uchratish mumkin. Jumladan, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Unsurulmaoliy Kaykovus, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Alisher Navoiy kabi allomalarimiz oʻz asarlarida iroda va irodaviy sifatlarning shakllanishi, bu sifatning shaxs kamolotidagi ahamiyati yuzasidan qimmatli fikrlarni ilgari surganlar. Jumladan, Abu Nasr Forobiyning fikriga koʻra, har kim oʻz irodasiga bogʻliq xatti-harakatlarni bajarishga qodir boʻlsa, ruhan va tabiatan xayrli amallar va sharr (yomon) ishlar tomon oʻz irodasini yoʻnaltira oladi. Shu sababli har bir insonda fazilatli xatti-harakatlar yoki razolatli feʼl-atvor tugʻdiradigan isteʼdod mavjud boʻlib, u har ikkisidan birini bajarishga qodirdir [1].

Abu Nasr Forobiy oʻzining asarlarida insonlardagi chidamlilik, sabr-matonat, bardoshlilik kabi xislatlarni maʼnaviy kamolotning asosiy mezoni sifatida koʻrsatadi. Shaxs maʼnaviy jihatdan kamolga yetishida avvalo ruhan pok, turli ichki qarshiliklarni yenga oladigan, sabotli inson boʻlishi kerakligini uqtiradi [1].

Abu Rayhon Beruniyning inson turmushiga xos boʻlgan xulq-odob qoidalari haqidagi fikrlari psixologik nuqtai nazardan ham qiziqish uygʻotadi. Alloma inson kamolotida iroda va irodaviy sifatlarning oʻrni beqiyos ekanini oʻz asarlarida qayd etadi. Ayniqsa, shaxs oʻzidagi ijobiy va salbiy xulq-atvor meʼyorlarini idora qilishi, oʻzini oʻzi nazorat qila olishi hamda boshqara olishida iroda va irodaviy sifatlarning yaqqol namoyon boʻlishiga alohida urgʻu beradi [2].

Unsurulmaoliy Kaykovus “Qobusnoma” asarining eng oxirgi bobida juvonmardlik haqida soʻz yuritadi. U odamlarning xislatlarini uch turga boʻladi: aql, rostlik va juvonmardlik. Juvonmardlikning asosini Kaykovus uch narsada deb biladi:

- 1) aytgan soʻzining ustidan chiqish, yaʼni rostlik;
- 2) rostlikka xilof qilmaslik;
- 3) xayr ishini ilgari tutish.

Kaykovusning fikricha, insondagi boshqa barcha xislatlar shu uch narsaga bogʻliq boʻladi. Alloma juvonmardlikning ustunlarini (ruknlari) quyidagilarda deb koʻrsatadi: jasurlik, mardlik, sabr-matonat, vaʼdaga vafo qilmoq, pok dil va pok zabon boʻlmoq, asirlarga ziyon yetkazmaslik, bechora kishilarga madad berib, yomonlarning yomonligini yaxshilardan yiroq tutish, rostgoʻylik, yaxshiga yomonlik qilmaslik, ziyon-

zahmatdan saqlash, odamlarga ham ziyon-zahmat yetkazmaslik, juvonmard sipohiyalar esa sabr-bardosh bilan ish tutishi, saxiylik, to'g'riligi haqshunoslik, pok kiyinish, yaxshi qurollanish zarurligini qayd etadi.

Kaykovus o'zining asarida shaxs xususiyatlari, o'zini o'zi nazorat qilish, iroda borasida ilgari surgan fikrlarida, avvalo, inson o'zida ijobiy sifatlarni shakllantirishi, salbiy odatlardan o'zini tiya olishi lozimligini uqtiradi. Shuningdek, shaxs o'zida ijobiy sifatlarni shakllantirishi hamda salbiy xulq-atvor me'yorlarini egallamasligi uchun ulardan kuchli iroda, matonat, sabr-toqat, irodaviy zo'r berishni talab qiladi [3].

Demak, allomaning nazarida, insonlardagi xarakter xislatlari tug'ma bo'lmay, balki hayot davomida shakllanib boradi. Shu bois, insonlarda turfa xil xulq-atvor xususiyatlari tarkib topib, bu avvalo ijtimoiy hayot mahsuli hisoblanadi. Ayniqsa, shaxsning jamiyat hayotiga kirib borishi, ijtimoiy xulq-atvor namunalarini egallashida insonlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlari hamda xarakter xususiyatlari muhim o'rin egallaydi.

Abdurahmon Jomiy ham o'z asarlarida tarbiyaning ahamiyatiga katta e'tibor beradi. Tarbiya haqida fikr yuritarkan, u, avvalo, har bir narsani ham parvarish qilsa, undan yaxshi natija chiqishini, insonga ham yaxshi tarbiya berilsa, barkamol bo'lishini alohida ta'kidlaydi [4].

Keltirilgan fikrlardan ko'rish mumkinki, badiiy so'z san'atining ilg'or namoyandalari ham shaxsda axloqiy sifat, fazilatlarni shakllantirishda ko'proq irodaviy sifatlardan mehnatsevarlik, qanoatlilik, rostgo'ylik kabi fazilatlarni tarkib toptirishga alohida e'tibor berish kerak, degan xulosaga keladilar.

Jaloliddin Davoniy shijoatkorlikni, mardlikni insonning ijobiy fazilatlaridan biri, deb hisoblaydi, yoshlar bunday xislatni egallashi juda ham zarurligini tushuntiradi. Shijoatni keng ma'noda tushungan alloma unga kamtarlik, yumshoq fe'llik, chidamlilik va boshqa sifatlarni ham kiritadi.

Jaloliddin Davoniy shijoatni kishining xatti-harakatini va boshqalar bilan bo'lgan munosabatini baholaydigan bir tushuncha deb biladi. U agar inson biror xavf - xatarga duch kelsa, o'zini mahkam tutishi, esankirab qolmasligi, muvaffaqiyatsizliklardan zararlanmasligi, sabotli bo'lishi zarurligini aytadi va shunday xatti-harakatlarni shijoatkorlik deb ataydi [5].

Jaloliddin Davoniy shijoatkorlikni insonning aqlga bo'ysunishi deb biladi: "Shijoatkorlik aqlning buyrug'i bilan sodir bo'ladi, uning maqsadi (ijobiy) fazilatlarni egallash bo'lgandagina, u haqiqiy bo'ladi" [5, B.43]. Demak, uningcha, inson qachonki shijoatkorona xatti-harakat qilmoqchi bo'lsa, u, albatta, aqlning buyrug'i va zaruratiga asoslanishi kerak.

Jaloliddin Davoniy insonlar irodaviy sifatlariga ko'ra individual farqlarga ega bo'lishini uqtiradi. Xususan, g'azab quvvati to'g'risida shunday yozadi: "Ba'zilar tez g'azabga keladi va tez jahllaridan tushadilar, ayrimlar sekin-asta g'azablanib, tez jahldan tushadilar, ba'zilar esa tez g'azablanib, uzoq vaqt jahllaridan tushmay

yuradilar” [5, B.56]. Jaloliddin Davoniy g‘azab turlari ichida eng yaxshisi deb eng oxirgisini tan oladi.

Jaloliddin Davoniy kishilarning salbiy ruhiy holatlarini muvozanatlashtirish (me‘yorlashtirish) mumkinligiga ishonadi, ularga yaxshi maslahat berish, so‘z orqali ta‘sir etish, ularni jazo va mehnatga undash yo‘li bilan tarbiya qilsa bo‘ladi, deb hisoblaydi [5].

Shubhasiz, shaxsda iroda va irodaviy sifatlarning shakllanishi borasida Davoniy tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ayniqsa, alloma tomonidan shaxsning ijobiy sifatlari sirasiga kiritilgan shijoatkorlik, qanoat, sabr-toqatni tarbiyalash hozirgi kunning muhim talablaridan biri ekanligini tan olmoq kerak.

Shunday qilib, shaxs kamolotida xulq-atvor me‘yorlarini tarkib toptirish, shuningdek, irodaviy sifatlarni rivojlantirish o‘ta muhim ekanligi Sharq mutafakkirlari tomonidan e‘tirof etilgan. Shu bois, allomalarimiz tomonidan qoldirilgan ilmiy merosda ilgari surilgan g‘oyalar bugun yoshlarni nafaqat aqlan, axloqan, balki irodasi kuchli, sabotli, har qanday vaziyatda o‘zini o‘zi boshqara oladigan, nazorat qila oladigan shaxs qilib tarbiyalash uchun dasturilamal bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida muqaddima, tarjima va izohlar muallifi: M.Qodirov: ma’sul muharrir: A.Jalolov. – T: «Yozuvchi», 2001. – 64 b.
2. To‘raqulov E., Raximov S. Abu Rayxon Beruniy ruhiyat va ta’lim-tarbiya haqida. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1998. – 78 b.
3. Kaykovus. Qobusnoma. T: “O‘qituvchi”, 2006. – 205 b.
4. Abdurahmon Jomiy. Tanlangan asarlar. – T: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1998. – 354 b.
5. Aliqulov H., Omonboyeva R., Jomiy va Davoniy ta’lim - tarbiya haqida. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1999 - 60 b.